

Keuzevrijheid bestaat niet

Esther van Fenema is psychiater en Albert Otten was rechter.

Schuld en vrije wil

Toerekeningsvatbaarheid impliceert een vrije keuze. Maar hersenonderzoek ondergraaft dat.

Op 22 juli 2011 stapte een zwaar bewapende man in een boot die hem naar een eiland zal brengen. Hij is van plan zo veel mogelijk kinderen te doden die daar op een zomerkamp verblijven. Hij slaagt in die opzet want als hij wordt aangehouden heeft hij 77 van de aanwezige kinderen gedood. Tegenover politie en justitie verklaart hij bewust te hebben gehandeld en een goed doel te hebben nagestreefd en bereikt: de socialistische partij beroven van toekomstige leiders.

Iedereen zal in deze weergave de beruchte Noorse massamoordenaar Breivik herkennen. De wereld reageerde geschokt op deze gruwelijke daad. Wie doet nu zo iets bij zijn volle verstand? En heeft die man dan geen geweten? De rechtbank in Noorwegen, voorzien van deskundig advies, verklaart Breivik toerekeningsvatbaar en veroordeelt hem tot een langdurige gevangenisstraf.

Wat betekent het als iemand toerekeningsvatbaar wordt verklaard? Dat betekent dat iemand gestraft mag worden om de reden dat hij een delict heeft gepleegd terwijl hij in staat geacht wordt daarvan af te zien door zich anders te gedragen. Toerekeningsvatbaarheid impliceert een keuzevrijheid van handelen.

Ook het Nederlandse straf- en civielrecht is gebaseerd op de veronderstelling dat iemand zicht heeft op wat hem beweegt, dat hij controle heeft over zijn handelen en dat hij daardoor, op een enkele uitzondering na als overmacht of geestelijk gebrek, de vrijheid heeft te kiezen uit gedragsalternatieven. De consequentie van het kunnen

maken van een eigen keuze is dat het 'rechtssubject' verantwoordelijk gesteld kan worden voor zijn daden. Je kunt je afvragen of deze veronderstelling nog wel van deze tijd is. Wellicht is deze gedachte gebaseerd op achterhaalde denkbeelden over de mens en zijn brein.

Er is ruimschoots wetenschappelijk onderzoek dat aantoont dat wat wij doorgaans aanduiden met 'mentale processen' in feite fysische processen in onze hersenen zijn, die een deterministisch verloop hebben. Dat wil zeggen dat het gedrag dat de mens vertoont op elk moment de resultante is van zijn aanleg, gevormde ervaringen en eisen die de leefomgeving stelt. Er is dus geen ander gedrag dan het vertoonde gedrag mogelijk.

Dit geldt niet alleen voor fysieke bewegingen van het lichaam, maar evenzeer voor hersenfuncties als nadenken, weifelen, willen en beslissen en zelfs voor nog complexere zaken als bijvoorbeeld liefde en geloof. Dit zijn alle fysische processen waarin diverse hersengebieden interacteren, waarbij wat wij aanduiden als bewustzijn en geweten slechts twee voorbeelden van breinactiviteit zijn.

De huidige (klassieke) rechtsopvatting is echter nog steeds dat de mens zelf zijn denken en handelen bepaalt. De filosoof Daniël Dennett beschrijft deze opvatting als het 'Cartesiaanse theater', waarbij een klein autonoom wezentje in het brein de regie zou voeren. Deze kleine regisseur is nog nooit aangetoond met beeldvormend onderzoek zoals functionele MRI.

De hardnekkigheid waarmee de gedachte van de autonome mens en diens keuzevrijheid stand houdt doet

Mentale processen hebben een deterministisch verloop

ook denken aan de weerstand uit kerkelijke kring die Copernicus onderzocht toen hij met zijn heliocentrisch wereldbeeld aantoonde dat de aarde toch echt om de zon draait en dus niet het middelpunt is van het heelal.

Het boek van neurobioloog Dick Swaab *Wij zijn ons brein* (2010) beschrijft op nuchtere en wetenschappelijke wijze de stand van het hersenonderzoek. Toch werd er hevige kritiek geuit, onder andere vanuit filosofische hoek vanwege een vermeende 'reductionistische insteek'. Mentale processen zouden iets heel anders zijn dan fysische processen!

De heftige gevoelens die loskomen in de discussie over vrije wil en keuzevrijheid doen vermoeden dat het niet alleen gaat over verschillen in wetenschappelijke inzichten maar dat – de geschiedenis herhaalt zich – een haast religieuze dynamiek meespeelt. Hierdoor stagneert de discussie en krijg je verstokte kampen van gelovigen versus niet-gelovigen. Dat is jammer en ook zorgelijk en belemmert de verdere ontwikkeling van onderzoeksterreinen, waaronder die van de rechtswetenschap.

Want laten we even terugkeren naar de casus van Breivik. Deze man was al in een zeer vroeg stadium bezig met voorbereidingen om zijn moordplannen uit te voeren. Had hij toen al die voorbereidingen moeten staken? Ja natuurlijk. Maar kon hij die stoppen? Hoe dan? Kennelijk ontbrak bij hem een gewetensfunctie. Had hij aan die gewetensfunctie moeten sleutelen? Ja zeker, maar doe je dat en zo ja hoe doe je dat als je kennelijk een behoorlijk aanleg hebt om overal een vijand in te zien? En als Breivik dan uiteindelijk bij volle bewustzijn jonge kinderen doodschiet. Kon hij op dat moment dat bewustzijn opzij zetten? Wij denken van niet.

Hersenonderzoek ondergraaft juridische concepten als toerekeningsvatbaarheid en schuld. Wil het recht en met name het strafrecht zijn maatschappelijke betekenis van beveiliging tegen misdaden blijven behouden dan moeten begrippen als toerekeningsvatbaarheid en schuld op de helling en zal een andere grondslag ter beveiliging van de samenleving moeten worden gezocht.

Toerekeningsvatbaar of niet, dat blijft een relevante vraag

Jacob Frank de Jonge is filosoof.

Toerekeningsvatbaar

Het begrip toerekeningsvatbaarheid gaat gelukkig over zaken die niet onder de microscoop te zien zijn.

Volgens Esther van Fenema en Albert Otten is het concept toerekeningsvatbaarheid onwetenschappelijk en daarom aan vervanging toe. Zoals 'nuchter' uiteengezet door Dick Swaab in zijn boek *Wij zijn ons brein* zijn al onze gedachten 'in feite' 'slechts' fysische processen. De 'bewuste' handelingen van een Breivik zijn daarom even gedetermineerd als de handelingen van een vrouw die uit noodweer twee overvallers doodschiet. Swaabs stelling mag dan wel op weerstand hebben gestuit in filosofische kringen, maar dit is vooral 'religieuze dynamiek'. Met andere woorden, Swaab denkt nuchter na, wie het niet met hem eens is doet dat niet, en is in feite niet wetenschappelijk, maar religieus.

Daar wil ik als filosoof toch even op reageren – al ligt het voor de hand dat ik de reden dat ik dit wil, en van mening ben dat onze auteurs zeer belabberd argumenteren, van religieuze aard is. Maar is het niet opvallend dat in hetzelfde artikel waarin wordt gesteld dat elke gedachte even gedetermineerd is, wordt gesuggereerd dat de zogenaamd religieuze motivatie achter een bepaald standpunt de geloofwaardigheid van dit standpunt ondermijnt?

Als onze bewustzijnsinhouden 'in feite' 'slechts' fysische processen zijn, wat is dan ten slotte nog het verschil tussen een waar en een onwaar stand-

Zit er iets in de grijze massa's van Van Fenema en Otten dat zij gelijk hebben en ik niet?

Deze discussie kunnen we beter niet overlaten aan wetenschappers

punt? Of is er misschien iets te zien aan de grijze massa's van mevrouw van Fenema en meneer Otten dat toont dat hun grijze massa het bij het rechte eind heeft, en mijn grijze massa niet?

Als bewustzijnsinhouden 'in feite' werkelijk 'slechts' fysische processen zijn en in die zin niet van elkaar verschillen, en als we daarom geen verschil mogen maken tussen toerekeningsvatbare en ontoerekeningsvatbare bewustzijnsinhouden, wees dan consequent – en schaf ook meteen het verschil tussen ware en onware bewustzijnsinhouden af. Dan hoef ik er ook niet meer naar te luisteren.

Nu wil ik niet beweren dat ik mijn bewustzijnsinhouden voor het uitzieken heb. Maar als weldenkend modern mens ga ik er dan ook niet van uit dat het concept toerekeningsvat-

baarheid dit impliceert. Het is daarom op zijn minst bijzonder te noemen dat onze zogenaamd vooruitstrevende auteurs dit wel doen! 'Toerekeningsvatbaarheid impliceert een keuzevrijheid van handelen.'

Onzin natuurlijk, zoals zogenaamd diepgelovige filosofen al eeuwen beweren. Maar ook zonder op hun argumenten diep in te gaan, is dit gemakkelijk in te zien. Ondanks het feit dat de meesten van ons aan kinderen geen keuzevrijheid toeschrijven, maken wij immers toch een onderscheid tussen de handelingen die zij in hun droom doen (bijvoorbeeld de koelkast leegeten) en handelingen die zij in hun volle bewustzijn doen. Mijn kind zou althans alleen in het laatste geval flink op zijn kop krijgen. En aan dieren schrijven we al helemaal geen absolute keuzevrijheid toe, maar toch word ik vrij boos op mijn hond wanneer hij in huis zijn behoefte doet en voor de rest gezond is, terwijl ik het hem gemakkelijk vergeef wanneer dit komt doordat hij kanker in zijn darmen heeft.

Wanneer het om toerekeningsvatbaarheid gaat, dan is de vraag dan ook niet of de dader in kwestie tijdens zijn of haar daad andere bewustzijnsinhouden kon hebben dan hij of zij in feite had. Want om te bedenken dat het volkomen onzinnig is om dat te denken, is de wetenschap echt niet nodig. Wanneer het om toerekeningsvatbaarheid gaat, dan is de vraag of de handeling in kwestie teruggevoerd kan worden op de intentie, en daarmee op het karakter en de persoonlijkheid van de dader. Dat zijn inderdaad begrippen die niet onder de microscoop te zien zijn – evenals rechtvaardigheid, waarheid, en zo'n beetje alles wat het leven de moeite waard maakt overigens.

Wat dat betreft slagen de auteurs ironisch genoeg uitstekend in hun opzet. Wetenschappelijk gezien heeft het begrip toerekeningsvatbaarheid inderdaad geen enkele grond. Reden te meer, me dunkt, om de discussie over toerekeningsvatbaarheid niet aan wetenschappers over te laten.

Radicaal-determinisme maakt alles zinloos

Willem Brakenhoff is jurist en psycholoog.

Vrije wil

Er valt in de wereld van de neurologie nog veel inzicht te winnen. Radicaal-determinisme is misplaatst.

Afgelopen week schreven Esther van Fenema en Albert Otten in een artikel in *de Volkskrant* dat uit hersenonderzoek zou zijn gebleken dat mensen niet vrij zijn om hun eigen gedrag te bepalen. Zij voerden Anders Breivik op als voorbeeld, en stelden dat Breivik niet anders kon dan hij heeft gedaan. In juristentaal: Breivik was ontoerekeningsvatbaar. Sterker: iedereen is ontoerekeningsvatbaar. En dat niet slechts zo nu en dan, maar voortdurend. Op z'n Swaabiaans gezegd: de mens is zijn brein, en het menselijk bewustzijn hobbelt maar wat achter de beslissingen van dat brein aan, in de illusie verkerend dat hij het is die de zaken onder controle heeft.

Sinds het beroemde experiment van Benjamin Libet, waarbij proefpersonen naar eigen believen een moment mochten uitkiezen om op een knop te drukken, en waarbij bleek dat het brein die keuze al had gemaakt voordat de desbetreffende proefpersoon zich van zijn eigen keuze bewust was geworden, wordt deze deterministische visie door veel neurowetenschappers gedeeld. En nu kennelijk ook door (voormalige) raadsheren (Otten) en psychiaters (Van Fenema).

Mijn insteek hier is niet om positie te kiezen tegen deze stellingname. De experimenten van Libet en recentere

experimenten in het verlengde daarvan, roepen inderdaad vragen op over de toerekenbaarheid van gedrag. Of, meer algemeen, over het fenomeen van de 'vrije wil', of althans, de controle die een mens over zijn eigen handelen heeft. Maar de radicaliteit waarmee Otten en Van Fenema hun stellingen poneren, gaat mij te ver. Er kleven namelijk nog heel wat mitsen en maren aan het desbetreffende wetenschappelijke onderzoek. Vooral in het buitenland, waar niet iedereen een 'Dick Swaab' in de boekenkast heeft staan, wordt wat verbaasd aangekeken tegen de deterministische hype die in Nederland heerst.

Ten eerste de nuance met betrekking tot de wetenschappelijke inzichten. Die betreft het feit dat de experimenten van Libet e.a. zeer eenvoudig

Deterministische hype in Nederland wekt elders bevreemding

gedrag betroffen (het bewegen van een vinger, het drukken op een knop) waarbij de proefpersoon nadrukkelijk werd geïnstrueerd om in ieder geval een keer iets te doen. Anders gezegd: de vrijheid van de wil werd beproefd in een setting die van zichzelf nogal onvrij was. De proefpersoon krijgt een opdracht ingeprent om op een knop te drukken, tijdens het vernemen waarvan hij zich vanzelfsprekend een voorstelling maakt, gelijk iemand een voorstelling van een roze olifant maakt wanneer hem nadrukkelijk wordt voorgehouden niet aan een roze olifant te denken. Verder stellen velen zich de vraag wat nu precies die activiteit in het brein is die

voorafgaat aan het bewust zijn van de eigen keuze van de proefpersoon. Is dat de keuze zelf, of is het een voorbereidend signaal? En zo zijn er nog vele twijfels omtrent deze experimenten, en is men – ook de door Otten en Van Fenema ter onderbouwing van hun standpunt genoemde Daniel Dennett – nog druk doende deze van een theoretisch-filosofisch kader te voorzien.

Kortom, hoe kan het dat Otten en Van Fenema zo overtuigd zijn van hun conclusies omtrent deze zaken wanneer de wetenschappelijke wereld nog druk in discussie is met zichzelf om deze te begrijpen? Zo overtuigd zelfs, dat zij degenen die hun radicale standpunten niet delen, wegzetten als 'gelovigen' aan een achterhaald wereldbeeld.

Ten tweede de gevolgen van dit 'radicaal-determinisme'. Wat doet het met de mensen, en met de samenleving als geheel, wanneer de idee dat geen mens controle heeft over het eigen gedrag, breed gedragen gaat worden? Ieder verantwoordelijkheidsbesef zal vanzelfsprekend wegvallen. Stoppen met roken wordt als het ware een zinloze exercitie, en op iedere wandaad zal een welgemeend 'zo ben ik nu eenmaal' volgen. Uit een recent onderzoek van Kathleen Vohs en Jonathan Schooler bleek dat het geloof op zich in het bestaan van een vrije wil, oftewel het gevoel van controle over het eigen gedrag, invloed heeft op datzelfde gedrag. Personen die geloven in een deterministische wereld vertoonden inderdaad minder verantwoordelijkheidsbesef dan zij die dat niet deden.

Naar mijn mening gaan Van Fenema en Otten veel te snel met hun omarming van een radicaal-deterministische visie. Er valt in de wereld van de neurologie immers nog veel aan inzicht te winnen. Gezien de gevolgen die het omarmen van een dergelijke visie heeft op het verantwoordelijkheidsbesef van de mens, lijken nuance en twijfel meer op hun plaats.

'Ons rechtssysteem is waardeloos, maar ik weet geen beter'

Psychiater Van Fenema en oud-rechter Otten beweren dat uit neuropsychologisch onderzoek volgt dat de vrije wil niet bestaat (O&D, 31 maart). Hieruit volgt volgens hen dat het ook einde verhaal is voor verantwoordelijkheid. Ik heb enkele bezwaren tegen deze conclusie.

1. Als student neuropsychologie kan ik zeggen dat er nog geen onomstotelijk bewijs is dat hersenprocessen deterministisch verlopen. Onze methoden bevatten te veel fouten om dit op basis van huidige waarnemingen te stellen. Er zijn andere argumenten tegen de vrije wil die sterker zijn, zie bijvoorbeeld Schopenhauers essay *De vrijheid van de wil*.

2. Determinisme betekent niet het einde van de vrije wil. In de filosofie zijn tal van voorstanders geweest van een compatibilistische visie op determinisme en vrije wil. Onder andere Leibniz en Kant. Zij menen dat determinatie en vrijheid naast

elkaar kunnen bestaan.

3. Geen vrije wil betekent nog niet het einde van verantwoordelijkheid. Vanuit de compatibilistische hoek is er uiteraard gepleit voor het behoud van morele verantwoordelijkheid, zelfs wanneer de materie bepaald is. Meer down-to-earth is het argument van Strawson, die stelt dat verantwoordelijkheid is gebaseerd op een emotionele reactie; wij blijven misdadigers hun daden aanrekenen op emotioneel niveau, zelfs al is dit geen redelijke positie.

Het is te vroeg om de mens te reduceren tot niets dan materie. Empirische zekerheid is nog geen metafysische zekerheid. Ook ik geloof niet in de vrije wil, maar in de geschiedenis van de filosofie zijn sterke pleidooien geweest voor het behoud van vrijheid naast bepaaldheid. Deze lijken door Van Fenema en Otten te worden genegeerd.

Boris van Meurs, Utrecht

Radicaal 'omdenken'

Van Fenema en Albert Otten betogen dat keuzevrijheid niet bestaat. Onder verwijzing naar Dick Swaab (*Wij zijn ons brein*) heeft naar hun overtuiging recent hersenonderzoek dit aangetoond. Om deze reden moeten in de rechtspraak begrippen als toerekeningsvatbaarheid en schuld op de helling.

Jammer dat het betoog hier niet verdergaat. Ik ben zeer nieuwsgierig naar die nieuwe grondslag voor ons rechtssysteem die zei bepleiten. Swaab doet wel enkele suggesties. Zo zegt hij dat 'het strafrecht moet zijn voorbehouden aan personen met een gezond brein' en dat in de rechtspraak niet 'een straf per individu moet worden bepaald, maar per goed gedefinieerde groep'.

Het getuigt van radicaal 'omdenken' wanneer in onze maatschappij zeer gewaardeerde individuele vrijheden en bijbehorende keuzemogelijkheden worden gebagatelliseerd

wanneer wij het gebied van het strafrecht betreden. Hoe moeten groepen worden gedefinieerd zodat kan worden gezegd na een diefstal: U gaat linksaf, want u heeft een gezond brein; u gaat rechtsaf, want u heeft een afwijking in de prefrontale cortex, in samenhang met een deukje in uw temporale kwab?

Er moet recht worden gedaan aan het maatschappelijk rechtsgevoel bij een misdrijf. En natuurlijk moeten verzachtende omstandigheden kunnen worden ingebracht: zowel de 'slechte jeugd' uit de jaren zeventig als de neurologische beschadiging uit de jaren nul. Maar daar volledig schuilgaan lijkt mij in het strafrecht onwenselijk.

Churchill zei over democratie dat het een waardeloos systeem was, maar hij wist geen beter. Dit geldt ook voor ons rechtssysteem.

Jos Blaas, politicoloog, De Bilt

Mijn artikel.

Zijn: de volmaakte grondslag ter beveiliging van de samenleving.

Esther Fenema en Albert Otten pleitten in hun artikel van 31 maart jl. voor een nieuwe grondslag ter beveiliging van de samenleving. Zij pleitten daarvoor, omdat het hersenonderzoek juridische concepten als toerekeningsvatbaarheid en schuld ondergraaft. Maar wat zou die nieuwe grondslag dan moeten zijn? Daar een antwoord op geven lijkt me zinnvoller dan hun ideeën weg te zetten als zinloos. Daarom hier mijn idee over die nieuwe grondslag.

Om daar inzicht in te krijgen is het van belang te beseffen dat we al sinds het begin van ons bestaan tevergeefs streven naar Utopia, de ideale wereld, van ons verlicht/volmaakt/echt zijn of kortweg ons Zijn. Want dat Zijn zal wat mij betreft die nieuwe grondslag moeten zijn. Wat is het Zijn en waarom hebben we het nog steeds niet gerealiseerd? Daartoe dienen we te weten dat het universum zich manifesteert in materie en geest (God, het leven zelf), oftewel in dualiteit en singulariteit, in deel en geheel, in ruimte en tijd en ruimte- en tijdsloosheid, in oorzaak en gevolg en alles hangt met alles samen. En dat wij vanwege ons bestaan in de materie ons geïdentificeerd hebben met oftewel de gevangene zijn van het materie-aspect en daardoor qua bewustzijn afgescheiden zijn van het geest-aspect. Want dat maakt duidelijk dat het Zijn onze eenheid met dat geest-aspect is. De reden dat we dat nog steeds niet gerealiseerd hebben, is het feit dat onze gevangenschap van de materie, beter bekend als ons ego, ons ertoe gezet heeft het Zijn in de materie oftewel in de vorm, in gedrag, te zoeken terwijl het daar niet te vinden is. Een uiting daarvan is ons idee dat het leven als een machine in elkaar zit en dus maakbaar is en we dit idee als grondslag van ontwikkeling en probleemoplossing hebben gehanteerd en onze instituties erop hebben gebaseerd.

Als gevolg van het dualistische karakter van ons ego hebben we de wil ervan laten bepalen door opvattingen over goed en kwaad. Het is dus ons ego die toerekeningsvatbaarheid en schuld accepteert als oordeel over onszelf en anderen en dat oordeel omzet in daden. De grote vraag is dan natuurlijk: Is het Zijn toerekeningsvatbaar en schuldig? Het antwoord is nee. En wel, omdat het één is met het geest-aspect en de onkenbare maar wel ervaarbare Wil daarvan. Een Wil die vanwege het singuliere karakter ervan niet bepaald wordt door de dualiteit en dus niet door goed en kwaad. Het Zijn is en doet derhalve het (absoluut) Goede. Anders gezegd, het is harmonie, volmaakt, echt en handelt van daaruit. Dat wil niet zeggen dat het geen handelingen verricht die door anderen wordt afgekeurd en bijvoorbeeld door middel van vrijheidsberoving begrensd wordt. Het grote verschil met het ego is dat die begrenzing niet bepaald wordt door gevoelens als bijvoorbeeld haat (wraak, straf) en/of door vormen als bijvoorbeeld wetten, maar door de intrinsiek harmonieuze Wil van het geest(God)-aspect. En de begrenzing in harmonie ontvangen wordt. Vormen geschieden dus vanuit harmonie en worden als harmonie ervaren ook al lijkt het verzet ertegen disharmonieus. Een andere eigenschap van het Zijn is dat het, in tegenstelling tot het ego, geen disharmonie oproept en derhalve Utopia, de ideale wereld, kan worden genoemd. Het leven is namelijk op niets anders uit dan het realiseren van onze eenheid ermee en doet dat door ons te confronteren met de in gedachten gevatte wil van de intrinsiek disharmonieuze gevoelens waaruit ons ego bestaat. Hetgeen betekent dat die confrontatie overbodig is als het Zijn, de eenheid met het leven, gerealiseerd is. Een veiliger samenleving dan het Zijn ervan kan dus niet. Er is echter een probleem: zijnsontwikkeling ontbreekt in de samenleving.

Cor Bijl

Oprichter van NLbe, Nederlands instituut voor zijnsontwikkeling (www.nlbe.nl).

Auteur van het boek 'Zijn: de ideale wereld, nu noodzakelijker en gemakkelijker te realiseren dan ooit'